Santiago La Parra López

León de Arroyal (1755-1813), un gandià entre el reformisme il·lustrat i la revolució liberal

León de Arroyal és gandià perquè va nàixer ací l'11 d'abril de 1755, però per res més; «el van nàixer» a Gandia, com diria Clarín del seu bressol zamorà. Va ser batejat a la Col·legiata el 12 d'abril d'aqueix any pel vicari Dr. Pedro Muñoz, qui li va imposar els noms de León Francisco de Borja Mariano; era fill legítim de l'advocat sevillà Fernando de Arroyal i Juliana de Alcázar (natural de Vara de Rey, Conca), els seus avis paterns eren Francisco i María Antonia Tirado i els materns Pedro i Francisca Ximénez de Pisa; padrins, els gandians Josep Morán i la seua esposa Mariana Cebrià.[1] Només amb aquests cognoms per davant no resultaria arriscat deduir que aquell xiquet pertanyia a una família no necessàriament rica però sí acomodada i molt ben relacionada a Gandia.

Seguint el deixant professional patern se'n va anar a Salamanca a estudiar Dret. En la seua fitxa estudiantil del 27 d'octubre de 1773 se'l descriu com de «pelo y ojos castaños, ancho de rostro con algunas señales de viruelas».[2] No va acabar la carrera perquè va mostrar més interès per la creació literària que per l'aprenentatge dels cànons després d'assistir a la fecunda tertúlia de Cadalso, germen de la denominada Escola de Salamanca, on coincidiria, entre altres, amb Meléndez Valdés, José Iglesias de la Casa, Fr. Diego González, l'escolapi d'origen valencià Pedro Estala (en la cel·la del qual solia reunir-se el grup quan es van retrobar a Madrid) o Juan Pablo Forner, amb qui mantindria diferències severes de tot tipus,[3]

1. Acta de baptisme en Arxiu de la Col·legiata de Gandia, *Quinque libri*, 1755-1764, fol. 7r°.
2. Cit. per Pallarés Moreno, José: *León de Arroyal o la aventura intelectual de un ilustrado*, Universidad de Granada, Instituto Feijoo de Estudios del siglo XVIII i Universidad de Oviedo, Granada, 1993, pàg. 15.
3. Possiblement aqueixes diferències, que van portar a la mútua intolerància, foren la causa que Arroyal trencara la seua relació amb aqueix grup literari, en el qual també participaria Moratín, i es marxara a Vara de Rey. Convé matisar aquí que fa ja alguns anys l'hispanista François López va desmuntar l'opinió arrelada de considerar Juan Pablo Forner un dels pares del pensament reaccionari espanyol, malgrat que ell no vera amb la mateixa simpatia que Arroyal els successos revolucionaris de 1789 a França (F. López: *Juan Pablo Forner y la crisis de la conciencia española en el siglo XVIII*, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1999; ed. original en francès: Bordeus, 1976).

malgrat la seua relació familiar indirecta: Forner era nebot del famós Andrés Piquer, metge real, qui esdevindria sogre d'Arroyal després del matrimoni d'aquest amb Rita Piquer, vídua en aquell temps.

Segurament haja sigut la vena literària la que més fama ha donat al nostre personatge, encara poc conegut, de manera que en moltes ocasions apareix encasellat com a poeta i, de fet, molts dels autors (no massa) que s'han ocupat d'Arroyal i la seua obra han sigut historiadors de la literatura. El mateix Menéndez Pelayo l'inclou entre els heterodoxos, amb una referència negativa que no seria just atribuir només a les diferències ideològiques de l'un i l'altre, estudiós i estudiat. Amb tot, a nosaltres ens sembla que aquesta no és precisament la faceta més destacada del nostre home, a qui estem convençuts que li preocupaven molt més les injustícies i les desigualtats socials que la perfecció del seu estil literari. Més que poeta, per a nosaltres és exemple d'assagista il·lustrat (en tot cas, d'il·lustrat en trànsit avançat cap al liberalisme) que propugna reformes contundents (que no revolucions, almenys obertament) per a superar l'endarreriment econòmic (germen d'abusos i desigualtats) i la ignorància (brou de cultiu per a tot tipus de supersticions) que regnaven a Espanya. Anys després els *regeneracionistes*, hereus directes de la tradició reformista il·lustrada, resumiriien perfectament amb només tres paraules aqueixos «mals de la pàtria» (Lucas Mallada) en la famosa reivindicació de Joaquín Costa: «escola i rebost».

Eloqüent exponent d'aqueixes dues circumstàncies referides al nostre autor (a saber: el desconeixement que encara pesa sobre ell, d'una banda, i el seu discutible encasellament com a autor literari, per l'altra) ho constitueixen els avatars de les seues dues obres més importants, l'autoria de les quals se li ha escamotejat fins que en la dècada de 1960 l'hispanista francés François López, professor de la Universitat de Bordeus, va demostrar fefaentment que les *Cartas político-económicas...* no havien eixit de la ploma de F. Cabarrús, ni de la de Campomanes o Jovellanos i que aquest últim tampoc havia escrit *Pan y toros*.[4] D'altra banda, no ha d'estranyar l'encasellament literari de León de Arroyal, doncs aquesta és una de les conseqüències (no la més greu de totes, per descomptat) de l'absència al nostre país d'una tradició d'estudis específics sobre història de la ciència i de la cultura (les càtedres d'Història de la Ciència són relativament recents i les de Cultura no existeixen encara), la qual cosa ha induït al fet que la història de la cultura se l'hagen *repartida* entre historiadors de la literatura, sobretot, i els de l'art.

Si la seua passió literària va despertar amb Cadalso, en la seua preocupació per canviar les coses d'acord amb la guia de la raó es va deixar guiar pel deixant més rigorós, que no preci-

4. López, François: «León de Arroyal, auteur des *Cartas político-económicas al conde de Lerena*". *Bulletin hispanique*, lix (1967), pàg. 26-55 i «"Pan y toros". Histoire d'un pamphlet. Essai d'attribution», *Bulletin hispanique*, lxxi (1969), pàg. 255-279.

sament el més còmode, de Gregori Mayans, a qui li va dedicar l'oda XXXVIII, titulada *Don Gregorio Mayans, gran hombre español, en su retiro de Oliva*, que diu així: «Él ha sido el primero / que volvió a dar, entre nosotros, vida / al saber verdadero, / muerto por la arrogancia desmedida».[5] Per ventura el seu deute més notori amb el solitari d'Oliva siga, a banda de la reivindicació de la crítica històrica, la defensa de la tradició hispana de l'humanisme cristià d'encuny erasmista com a antídot eficaç davant d'unes pràctiques religioses plenes de mentides, miracleria i fanatisme.

La seua inquietud activa per la regeneració econòmica del país naixia, doncs, del coneixement, de l'anàlisi històrica i es va traduir molt ràpid en el desig d'aplicar-la en la pràctica al seu entorn immediat. Després de la mort de son pare (Salamanca, 23.11.1777)[6] es trasllada a Madrid i l'any següent és veí del petit poble conquès de sa mare, Vara de Rey, on va voler fundar una Sociedad Económica de Amigos del País per a combatre el caciquisme local i comarcal; no sembla fàcil a priori que aquesta idea fóra viable en un poble tan menut, però en qualsevol cas –i com calia esperar– el projecte va ser prompte avortat pel corregidor del veí Sisante amb l'informe negatiu del Consell de Castella, basat en les objeccions posades sobre aquest tema per l'homònima Sociedad Matritense. Recordem que les elitistes Sociedades Económicas de Amigos del País perseguien la regeneració del país en cos i ànima, material i culturalment. D'una banda cercaven la recuperació social (acabar amb la pobresa) a través de la potenciació dels recursos econòmics (agricultura, indústria, comerç) i així mateix els preocupava molt alliberar les pràctiques culturals socials de l'enfilall de supersticions que condicionaven la vida quotidiana de la gent i les superxeries que viciaven la religiositat popular, tal com s'enunciava en el subtítol del *Teatro crítico universal* del P. Feijoo en aquests eloqüents termes: «Discursos varios en todo género de materias *para desengaño de errores comunes*». Més èxit va tenir Arroyal com a filantrop en el seu poble d'adopció en fundar ací una Junta de Caritat per a combatre la indigència (1786).

---

5. Scandellari, Simonetta: «La Ilustración valenciana, entre reforma y revolución», *Anales 2003-2004*, Real Sociedad Económica de Amigos del País, València, 2005, vol. II, 107-128, cit. de pàg. 109.

6. L'epigrama cxxxix del *Libro Primero* està dedicat a la memòria de son pare; es titula *En el sepulcro de D. Fernando de Arroyal* i diu així: «Fernando de Arroyal bajo esta losa / yace. Vivió sesenta y cinco años. / Fue abogado, y fue juez sin los engaños, / que trae esta carrera peligrosa. / Ejerció la justicia sin dureza; / fue alabada de todos su entereza; / mereció que el Monarca declarase / su justificación, y la aprobase. / De los pobres se vio siempre querido; / de los ricos odiado, mas temido; / en Salamanca le asaltó la muerte, / y conforme con Dios y con su suerte, / de noviembre finó a veinte y tres días, / y se enterró con ceremonias pías / en San Martín el año de setenta / y siete de este siglo. Dejó renta / a su hijo, no en plata, como algunos, / pero sí en escarmientos oportunos, / y en piedad y en amor a la pobreza, / pues que no poseía más riqueza; / y él en pago de herencia tan honrosa / escribió este epitafio en esta losa».

La Il·lustració espanyola, tal com ha demostrat A. Mestre abundant en la gegantesca figura de Gregori Mayans,[7] no té una única mare francesa (si s'obliden altres influències, incloent la pròpia tradició humanista hispana) ni arranca des de mitjan del Set-cents (com donaven per descomptat J. Sarrailh, P. Hazard o R. Herr). Tampoc trenca necessàriament amb les creences i la pràctica religiosa com a evidència, entre altres casos destacats, el del nostre protagonista. Arroyal no solament va morir conservant la seua fe catòlica, sinó que va publicar traduccions de textos sagrats, com els *Salmos, himnos y consideraciones del imitador* (1779), *Oficio de Difuntos* (1783) o el *Oficio Parvo de Nuestra Señora*. Encara que alguns religiosos, com els jerònims d'El Escorial, veien amb recel la incursió d'un seglar en territori que ells consideraven monopoli de tonsurats, en la seua labor de traductor religiós Arroyal va comptar amb l'impagable escut de l'inquisidor general Felipe Bertrán,[8] qui també va donar suport a la primera traducció de la Bíblia al castellà (1790), realitzada per l'escolapi Felipe Scio de San Miguel. Permeta-se'ns insistir que Arroyal era laic i molt crític, però ni molt menys ateu ni àdhuc agnòstic. En perfecta consonància amb l'actitud de molts il·lustrats espanyols, començant pel mateix Mayans, la seua religiositat no era només teòrica, qüestió de fe, sinó exercida i practicada d'acord amb els principis crítics de l'humanisme cristià, contraris a la fe del carboner. En *Pan y toros* critica, en la més pura línia erasmista, "el influjo frailesco", lamenta «el miserable abandono del estudio de las Sagradas Escrituras (...), [l'estudi del qual] se ha negado al pueblo como veneno mortífero» i constata amb pesar que la religiositat popular espanyola es basa més en l'aparença de les formes i els ritus que en la reflexió de fons i els principis, en el temor que en el coneixement, doncs «tememos más el oscuro calabozo de la Inquisición que el tremendo juicio de Jesucristo (...)».

L'obra més significativa d'Arroyal seria la titulada, molt a la manera dels il·lustrats, *Cartas económico-políticas*, escrites entre gener de 1786 i març de 1795, dedicades al comte de Lerena

---

7. Mestre Sanchis, Antonio: *Ilustración y reforma de la Iglesia. Pensamiento político-religioso de don Gregorio Mayans y Siscar (1699-1781)*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1968 (que és la tesi doctoral de l'autor); del mateix autor: *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del* XVIII, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1970 i *Despotismo e Ilustración en España*, Ariel, Barcelona, 1976, que és una molt bona síntesi d'aquesta labor historiogràfica que ha canviat la interpretació de la Il·lustració espanyola.

8. El castellonenc Felipe Bertrán va ser catedràtic de Filosofia Tomista en l'Estudi General de València (1735-1738), bisbe de Salamanca (18.VII.1763) i inquisidor general (23.XII.1774) i en la funció d'aquest càrrec es va veure involucrat en el processament i condemna de Pablo de Olavide. Malgrat que s'havia doctorat en Teologia (17.VII.1729) en la Universitat de Gandia (refugi d'alumnes pobres i de membres de la Companyia de Jesús) va ser un feroç antijesuïta, la qual cosa a Vicente León, el seu millor coneixedor, no li sembla suficient com per a catalogar-lo de jansenista i jutja més adequada, d'acord amb la seua acceptació del reformisme borbònic del seu temps, l'etiqueta de rigorista-regalista (León Navarro, Vicente: «Felipe Bertrán y Casanova [1704-1783]. Un obispo e inquisidor general al servicio de la Iglesia y de la monarquía en tiempos ilustrados», en Callado Estela, Emilio, coord.: *Valencianos en la historia de la Iglesia IV*, Facultat de Teologia Sant Vicent Ferrer, València, 2012, pàg. 277-334)

les cinc primeres i a Francisco Saavedra (ministre d'Hisenda) les set restants.[9] L'objectiu últim de l'obra és la denúncia dels mals de la pàtria per a corregir-los i traure al país de l'endarreriment secular on es veia immers; és un cas paradigmàtic de l'il·lús optimisme racionalista que guiava els devots de les Llums. Arroyal no es limita ací a donar solucions, més o menys atrabiliàries, com feien els arbitristes del Sis-cents sinó que intenta arribar a l'arrel dels problemes (una altra cosa és que ho aconseguisca), sense concessions de cap tipus davant res ni ningú. Així, per exemple, del comte de Lerena, el primer destinatari de la seua literatura epistolar, no s'estalvia ressenyar que «no entendía de nada» i del totpoderós comte de Floridablanca assegura que «entendía tanto de política económica como de castrar ratones (...)».

Una de les seues grans reivindicacions era la reforma del sistema fiscal, per fer-lo més just i eficaç, i per animar les activitats productives en detriment de la despesa sumptuària i improductiva. Dit amb les seues pròpies paraules «que su peso [dels tributs] se reparta igualmente (...) [i] indirectamente obligue a los contribuyentes a ser aplicados e industriosos». En conseqüència, més que una reforma en aquest punt preconitzava una revolució, acabar amb l'exempció tributària dels estaments privilegiats: els eclesiàstics haurien de contribuir («aquí no se trata de la santidad de los clérigos sino de la riqueza de los clérigos») i així mateix els "hidalgos" haurien de pagar quatre-cents reals cadascun d'ells, més els impostos corresponents sobre productes sumptuaris. Arroyal estava, doncs, radicalment en contra dels béns eclesiàstics de mans mortes, amortitzats, i els de la noblesa vinculats per "mayorazgo", que eren béns amb dos privilegis repugnants al liberalisme: d'una banda, la seua condició de béns inalienables i, en conseqüència, *extra-commercium* (no es podien comprar ni vendre); i, d'altra banda, el fet que no pagaren impostos. El nostre protagonista va fer d'aquesta convicció íntima una pràctica personal, com es comprova en el seu propi testament.

Més enllà de la necessària reforma fiscal, Arroyal proposava una nova monarquia sorgida de les cendres de la que regnava en aqueix moment i regnava malament; segons ell, la institució monàrquica del seu temps «sólo se puede enmendar echándola a tierra y reedificándola de nuevo». El nou monarca nascut d'aqueixa reconstrucció ja no hauria de ser un rei absolutista, perquè el poder emana de la nació, no de Déu (art. 3r de la Declaració de Drets de l'Home i del Ciutadà, 26.VIII.1789) i, en conseqüència està limitat per les lleis, tal com establia la Constitució francesa de 1791, novetats revolucionàries que Arroyal va acollir amb entusiasme en clar contrast amb el *pànic* que va envair Floridablanca.[10]

---

9. Tradicionalment l'obra s'ha citat com a *Cartas político-económicas al conde de Lerena*, però aquest títol resulta del tot inexacte, en primer lloc, perquè el mateix autor les denominava *económico-políticas* i no *político-económicas*; però sobretot, i en segon lloc, perquè en 1971 Caso González va descobrir que aqueixa segona part està dedicada a Saavedra.

10. Scandellari, Simonetta: «Il "Constituzionalismo Storico" di León de Arroyal: una possibile lettura delle *Cartas económico-políticas*?», *Història Constitucional* (revista electrònica), 5 (2004), http://hc.rediris.es/05/indice.html, on

Aquests plantejaments situen Arroyal a mig camí entre el reformisme il·lustrat i la revolució liberal; probablement més prop del punt segon (el d'arribada) que del de partida, si es consideren els liberals com els executors dels plantejaments teòrics que els il·lustrats no es van atrevir a dur a terme, si els baixem del paper a la realitat. Lucienne Domergue, a partir de l'estudi de la idea d'igualtat que reivindicava Arroyal, no dubtava a catalogar al nostre autor de *preliberal*.[11] Aquesta conclusió queda ratificada per l'opinió més autoritzada d'Emilio La Parra, qui inclou a Arroyal entre «los escritores más atrevidos» del seu temps, juntament amb Rubín de Celis, Ibáñez de la Rentería, Manuel María Aguirre «y algunos otros, cuyas manifestaciones desagradaban tanto como preocupaban al comedido, pero timorato, Floridablanca», o entre «los ilustrados más radicales», com Aguirre i Cabarrús, de manera que els seus plantejaments polítics anaven molt més allà també del reformisme *il·lustrat* de Godoy, bastant més moderat, sens dubte, encara que segurament caldria tenir en compte, per a ser del tot justs en el judici, que les decisions del Príncep de la Pau sí que tenien conseqüències concretes immediates.[12] Elorza, per la seua banda, insisteix en l'*actitud revolucionària* d'Arroyal,[13] el que probablement siga un excés *sensu stricto*, doncs ell no advocava tant per una subversió total del *statu quo* sinó més aviat per una transformació d'aquest, molt profunda, sí, en algunes qüestions, però d'acord sempre –això també– amb la llei i la tradició, que és actitud ressenyada per G. Dufour com a comú en molts il·lustrats espanyols.[14]

La seua última gran obra, abans de deixar d'escriure a mesura que anava perdent la vista, seria la *Oración apologética en defensa del estado floreciente de España*, més coneguda per la impactant expressió *Pan y toros* que l'autor reitera: «si Roma vivía contenta con pan y armas, Madrid vive contento con pan y toros», escrivia cap al final de l'obra i acabava així, abundant en la ironia descarnada que hi malbarata: «Haya pan y haya toros, y mas que no haya otra cosa. Gobierno ilustrado, pan y toros pide el pueblo. Pan y toros es la comidilla de España. Pan y toros debes proporcionarle para hacer en lo demás cuanto se te antoje».[15]

---

l'autora insisteix en el pes del *caràcter nacional*, de la tradició (castellana) en els plantejaments constitucionals d'Arroyal, qui preconitzava una llei per a totes les persones i territoris d'Espanya amb la finalitat prioritària de fer efectiva la seua aspiració a una fiscalitat universal.

11. «Libertad-igualdad. El paso al liberalismo: de la desigualdad jurídica a la desigualdad económica», en Pérez, Joseph i Alberola Romà, Armando (ed.): *España y América entre la Ilustración y el Liberalismo*, Institut d'Estudis «Juan Gil-Albert» i Casa de Velázquez, Alacant, 1993, pàg. 13-28, especialment pàg. 16-19.

12. La Parra, Emilio: *Manuel Godoy. La aventura del poder*, Tusquets, Barcelona, 2002, cites de pàg.: 41, 47 i 167.

13. Elorza, Antonio (ed.): «Estudio preliminar» a *Cartas político-económicas al conde de Lerena*, Ciencia Nueva, Madrid, 1968.

14. Dufour, Gérard: «De la Ilustración al Liberalismo», en Alberola, A. i La Parra, E. (ed.): *La Ilustración española. (Actas del Coloquio Internacional celebrado en Alicante, 1-4 de octubre 1985)*, Institut «Juan Gil-Albert», Alacant, 1986, pàg. 363-382 (cf. pàg. 368).

15. Elorza, Antonio (ed.): *Pan y Toros y otros papeles sediciosos de fines del siglo XVIII*, Ayuso, Madrid, 1971.

Aquest text, escrit després del vet definitiu a les seues *Sátiras* (1791), es convertiria en el pamflet clandestí més difós a Espanya a la fi del Set-cents (entre 1793 i 1796 concretament). Esperonat per aqueixa censura patida i les (bones) notícies que arribaven de la França revolucionària, burla el cordó sanitari establert als Pirineus, Arroyal se serveix d'una acerba ironia per a arremetre contra tot el que al seu judici impedia el desenvolupament normal (econòmic i cultural) d'Espanya. Segons F. López, l'opuscle d'Arroyal suposaria «la plus violente attaque qu'on ait lancée à cette époque contre le despotisme civil et religieux».[16]

La seua actitud en aquest punt, doncs, se situaria prop de les antípodes d'aquella onada de *patriotisme* que va alçar la famosa veu «Espanya» escrita per Nicolas Masson de Morvilliers[17] per a la *Enciclopedia Metódica*, començada a editar per Charles-Joseph Panckoucke (1782). Un dels primers a respondre i reivindicar les aportacions espanyoles a la ciència i cultura europea seria el botànic Antoni Josep Cavanilles (1782), a qui va seguir l'abat Carlo Denina (1784) i dos anys després la *Oración apologética* de Forner,[18] que molt probablement va ser el que realment va animar a Arroyal a agafar la ploma per a escriure el seu *Pan y toros*. Més pròxim al *patriotisme* de Voltaire (per a qui *patriota* era el ciutadà amant del bé comú) que al *patrioterisme xovinista*, Arroyal opta ací per denunciar els mals que, en la seua opinió, afligien Espanya, sense pietat ni concessions de cap tipus i, per descomptat, sense sentir-se obligat a reivindicar les glòries de la pàtria, perquè el bon metge no és qui diu al malalt el que aquest vol sentir sinó qui li diagnostica amb certesa la malaltia.

Cap al 1800 la ceguesa li va obligar a retirar-se i en 1813 va morir a Vara de Rey, el seu poble d'adopció, que era el de sa mare i estava més pròxim a la cort que la seua Gandia natal. En qualsevol cas, la proximitat física a Madrid no li va servir, a la fi, per a créixer socialment perquè ell va preferir sempre ser conseqüent amb la seua forma de pensar i, a més a més, no ocultar-ho, que és actitud molt poc recomanable per a prosperar. Almenys, això sí, la seua memòria s'ha salvat de l'oblit complet i, encara que queda molt camí a recórrer, podem considerar-ho una primera victòria, que ens enriqueix a tots i ens reconcilia amb una part del nostre passat.

---

16. López, F.: «"Pan y toros". Histoire d'un pamphlet. Essai d'attribution», pàg. 267.

17. El text es reprodueix en Cases Martínez, Víctor (ed.): *La España de la Encyclopédie méthodique de 1782*. La versió espanyola de 1792 del polèmic article de Masson de Morvilliers, Biblioteca Saavedra Fajardo de Pensament Polític Hispànic, ed. electrònica: http://saavedrafajardo.um.es/web/archivos/libros/libro0665.pdf

18. *Oración apologética por la España y su mérito literario, para que sirva de exornación al discurso leído por el abate Denina en la Academia de Ciencias de Berlín, respondiendo a la qüestion qué se debe a España?*, Madrid, Imprenta Real, 1786, que es pot consultar a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.